

Միանշանակորեն Ղարաքիլիսայի հերոսամարտն ունեցավ առանցքային նշանակություն: Մյուս կողմից, նրա դերն ու նշանակությունը հայ պատմագիտության մեջ դեռևս լիովին չի պարզաբանվել և գնահատվել:¹

Ամփոփելով, շեշտենք թեմայի վերաբերյալ ամենակարևոր աշխատանքները: Դ. Թուրշյանի գիրքը գրված է ժամանակի ռազմա-քաղաքական դեկավարությանը վարկաբեկելու դիրքերից, նսեմացվում է այնպիսի գործիչների դերակատարությունը, ինչպիսիք էին Արամ Մանուկյանը, զեներալներ Թ. Նազարբեկյանը և Մ. Սիլիկյանը: Այսուհանդերձ, այն հայ պատմագիտության առաջին աշխատանքն էր և շատ հարցերի լուսաբանման ուղղությամբ ուղենիշ հանդիսացավ:

Հատկապես պետք է քարծր գնահատել մարշալ Դ. Բաղդամյանի գիրքը, ուր հայրենասիրական դիրքերից՝ հենվելով հիշողությունների և աղբյուրների փաստերի հիման վրա, ներկայացրել է Սարդարապատի հերոսամարտի հավաքական պատկերը:

Աշ. Հարությունյանի ուսումնասիրությունը հարցերի ներկայացման և վերլուծման տեսանկյունից խորհրդահայ պատմագիտության արժեքավոր աշխատություններից է:

Հետխորհրդային տարիների հեղինակներից պետք է շեշտել Դ. Ավետիսյանի աշխատությունները, որտեղ հանգամանալից ներկայացվում է 1917-1918թթ. շրջանի ռազմա-քաղաքական և դիվանագիտական պատմության խնդիրների համապատկերը:²

Անշուշտ, մայիսյան հաղթական հերոսամարտերը ունեցան ճակատագրական նշանակություն: Ապահովվեց արևելահայության ֆիզիկական գոյությունը և միանգամայն իրական հիմքեր ստեղծվեցին հայկական պետականության ստեղծման համար: Չնայած աշխատությունների և հոդվածների մեծաքանակ առկայությանը, այնուամենայնիվ, հերոսամարտերի շատ դրվագներ և ռազմաքաղաքական հերոսներն ու գործիչները վերագնահատման և ուսումնասիրության կարիք ունեն:

Հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի պատմագիտական ուսումնասիրությունը, թուրք զավթիչների դեմ տարած հաղթանակների նշանակության վերհանումը գիտականից զատ ունի նաև արդիական նշանակություն՝ սերունդների հայրենասիրական դաստիարակության և պատմության թուրքական կեղծարարների մերկացման ուղղությամբ:

ԳՈՒՐԳԵՆ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՂԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Նորաստեղծ հանրապետությունը չունեի անհրաժեշտ կադրեր ազգային պետական շինարարության իրականացման համար: Հայ մտավորականության զգալի մասը կազմում էր մանկավարժությունը, որի մի մասը աշխատանքի անցավ

¹ Տես՝ Զառյան Ս., Գ. Նժդեհը և Ղարաքիլիսայի հերոսամարտի գնահատումը հայ պատմագրության մեջ, - Գարեգին Նժդեհի, Գիտաժողովների նյութեր, Ե., 2001, էջ 14-17:

² Ավետիսյան Դ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Ե., 1997, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թվականի մայիս, Ե., 1998:

պետական հիմնարկներում: Պատահական չէ, որ ՀԶԴ կուսակցության ականա-
վոր դեմքերից մեկը՝ Ռուբեն Տեր - Սինասյանը իր հուշերում անրադառնալով այս
հարցին, գրում է. «Հայաստանի ղեկավարներին անուանում էին «վարժապետնե-
րի»¹ կառավարութիւն քանի որ թէ՛ Բիւրոյի, թէ՛ կուսակցութեան եւ ի մասնաւորի
խորհրդարանի մէջ ուսուցիչներ էին մեծամասնութիւնը, ոմանք նրանցից հմուտ
ուսուցիչ. տեսուչ եւ սիրով փարած իրենց արհեստին»:² Սակայն ուսուցչության
մեծ մասը գտնվում էր ծանր վիճակում: Մանկավարժներին չէր վճարվել
1917/1918 ուս. տարվա աշխատավարձի մեծ մասը: Սովամահ չլինելու համար,
ուսուցիչները հարկադրված էին դիմելու ծայրահեղ միջոցների: «Ուսուցիչներ
կան, որ իրենց և ընտանիքի հազի շորերն ու անկողիներն ամբողջապէս ծախսե-
լեն հետո՝ մերկ ու բոկոտն, այսօր տանից դուրս գալ կամաչեն: Ուսուցիչներ կան,
օրերով հացի երես չեն տեսնի, ուսուցիչներ կան, որ իրենց ծայր աստիճանի նե-
ղութունից ստիպված գյուղեր կշրջեն, աղի և հին շորի կապոց շալակին առած, որ
ծախեն՝ կտոր չոր հաց ճարեն, իրենց ընտանիք պահեն».— գրում էր «Ժողովուր-
դը»:³ Բավականին մեծ էր մանկավարժների հոսունությունը կրթության բնագա-
վառից:

Հանրային կրթության նախարարության առջև կանգնած ամենաբարդ
պրոբլեմը. դա մանկավարժների պակասն էր: 1919/20 ուս. տարում շուրջ 90
դպրոցներ չէին գործում ուսուցիչներ չունենալու պատճառով: Միայն գյուղական
դպրոցների համար անհրաժեշտ էին 200 ուսուցիչներ:⁴ Կրթության նախարարու-
թյունը մի շարք գործնական քայլեր է ձեռնարկում դպրոցները մանկավարժական
կադրերով համալրելու համար: Կոչեր են ուղղվում Վրաստանի, Ադրբեջանի և
Հյուսիսային Կովկասի հայկական դպրոցների մանկավարժությանը, սակայն հիմ-
նականում այն մնում էր անպատասխան: Միայն Թիֆլիսից հնարավոր եղավ հրա-
վիրել 46 մանկավարժ՝ 41 միջնակարգ և 5 ոչ լրիվ միջն. կրթությամբ, որից 30 ու-
սուցչական փորձառություն ունեին, իսկ 16 նորավարտ էին:⁵

Դպրոցների համար ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով Կրթության նա-
խարարությունը 1919թ. սեպտեմբերին բացում է Ուսուցչական սեմինարիա՝ միջ-
նակարգ դպրոցի լիակատար դասընթացով՝ երեք տարի ժամկետով: Սեմինարիա-
յի նպատակն էր տալ ուսումնատեսական և գործնական այնպիսի անհրաժեշտ
գիտելիքներ, որոնց կնպաստեին մանկավարժական գործունեության ընթացքին:
Ուսուցչական սեմինարիայի վերատեսուչ էր նշանակվել փիլիսոփայության դոկ-
տոր Ա. Տեր — Պողոսյանը:⁶

Ուսուցչության գիտելիքները ընդլայնելու, նոր կադրեր պատրաստելու նպա-
տակով, 1919 թվականի աշնանից հանրապետություն տարբեր զավառներում
կազմակերպվում են կարճատև մանկավարժական դասընթացներ: Առաջին
միամսյա դասընթացները կազմակերպվում է Նոր Բայազետում՝ շրջանի դպրոցա-
կան տեսուչ Մ. Դուրգարյանի նախաձեռնությամբ: Դասընթացներում դասախոսում
էին Մ. Դուրգարյանը՝ դիդակտիկա, Նոր Բայազետի քաղաքագլուխ Վ. Աֆրիկյանը՝
հայոց լեզու, ուսուցիչ Կ. Ստեփանյանը՝ բնագիտություն և ուրիշները: Հոկտեմբե-

¹ Ռուբեն, Հայ լեզվափոխականի մը յիշատակները, հ. է., Թեհրան, 1982, էջ 284:

² Ժողովուրդ, դեկտեմբերի 1, 1918:

³ Ժողովուրդ, դեկտեմբերի 12, 1919, նո. 148:

⁴ ՀՀ ԿԴՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, ք. 14:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 67, ք. 14 — 19:

րի վերջին դասընթացները ավարտում են 35 հոգի, որոնք որպես ուսուցիչներ մեկնում են աշխատելու գյուղական դպրոցները:¹

Հատկապես կարևոր նշանակություն ունեն երևանում նույններին տարրական դպրոցների վարչության պետ Գ. Էդիսյանի նախաձեռնությամբ և անմիջական ղեկավարությամբ մանկավարժական դասընթացների բացումը: Դասընթացների ծրագիրը բավականին հարուստ և բովանդակալից էր: Դասախոսվում էին հետևյալ առարկաները՝ մայրենի (եզվի մեթոդիկա (Գ. Էդիսյան), դիդակտիկա (Վ. Խորենի), փորձնական հոգեբանություն (Տ. Ռաշմաճյան), բնագիտության մեթոդիկա (Տ. Մուշեղյան), հոգեբանություն (Զ. Հարությունյան), դպրոցական առողջապահություն (Վ. Արծրունի): Ինչպես տեսնում ենք, դասախոսում էին բավականին հմուտ և խոր մանկավարժական գիտելիքներ ունեցող հայ մանկավարժներ: Դասընթացները տևում են չորս ամիս, որին մասնակցում են 120 – 130 հոգի, այդ թվում մանկավարժական փորձ չունեցող ուսուցիչներ: Լավագույն ուսանողները՝ 18 հոգի, ստանում են պետական վկայական: Նմանաճառի դասընթացներ, հետագայում ևս, 1920 թ. գարնան - ամռան ամիսներին կազմակերպվում են՝ Կարսում, Ալեքսանդրապոլում, Ղարաբաղի խոստում:² Այդ քայլերի շնորհիվ, 1919/20 ուս. տարվա ընթացքում, նկատելիորեն ավելացավ մանկավարժների թիվը, չնայած զգացվում էր մանկավարժական կադրերի պակասը: Հանրապետության տարրական դպրոցներում դասավանդում էին 1047 ուսուցիչներ, որը բավականին բարձր էր նախորդ ուսումնական տարվա համեմատությամբ: Վիճակագրական տվյալների համաձայն, ըստ կրթական մակարդակի, տարրական դպրոցներում աշխատած 939 ուսուցիչներից բարձրագույն կրթություն ունեցել են 2,6%, թերի բարձրագույն՝ 1,6%, միջնակարգ՝ 43,6%, միջնակարգից ցածր և տարրական՝ 52,3%:³ Միջնակարգ դպրոցներում դասավանդող 286 մանկավարժներից բարձրագույն կրթություն ունեին 40,2%, թերի բարձրագույն՝ 18,5%, միջնակարգ՝ 40,5%, միջնակարգից ցածր 0,8%: Ինչպես տեսնում ենք, տարրական դպրոցներում ուսուցիչների կրթական մակարդակը անհամեմատ ցածր էր, իսկ միջնակարգում այն կարելի էր համարել բավարար, չնայած բարձրագույն կրթությամբ ուսուցիչների թիվը քիչ էր, հատկապես չէին բավարարում մաթեմատիկայի և բնագիտության ուսուցիչները:⁴ Առանձնապես անհամապատասխան էր երևույթ էր այն, որ մանկավարժների մեծ մասը չունեին անհրաժեշտ աշխատանքային փորձ:

1919 թվականի կեսերից կրթության նախարարությունը ջանքեր է գործադրում մանկավարժությանը մասնագիտական գրականությամբ ապահովելու և փորձնական պարապմունքներ անցկացնելու նպատակով մանկավարժական կենտրոնական թանգարան – գրադարան հիմնելու համար: Ժամանակավորապես այն գտնվում էր նախարարության շենքում, որտեղ էլ հավաքվում էին անհրաժեշտ գրականությունը և ցուցանմուշները: Հետագայում Նախարարների խորհուրդը հատկացնում է 375 հազ. ռուբլի թանգարանի ստեղծման համար:⁵ 1920 թ. սեպտեմբերին Երևանի արական գիմնազիայի շենքում սենյակներ են հատկացվում թանգարանի համար : Գրադարան – թանգարանը պետք է ունենար մանկավարժական, պատմաազգագրական, մարդաբանական և բուսաբանական բաժիններ:

¹ Հառաք, *Նույնների 14, 1919, նո. 45*:

² ՀՀ ԿԴՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թթ. 151 – 152:

³ Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, հ. Ե, էջ 291:

⁴ ՀՀ ԿԴՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 349, թ. 6:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 12:

Հանրապետության հասարակայնությանը կոչ էր արվել նվիրաբերել թանգարանի համար անհրաժեշտ գրականություն և հավաքածուներ:¹ Բացի այդ, հրատարակվում են մի քանի մեթոդական ձեռնարկներ՝ «Մեթոդական ժողովածու թվաբանական խնդիրների» (Մ. Սամուելյան), «Հոգեբանության հիմնական տարրեր» (Ա. Օլթիցյան) և «Ելուքներ մասնավոր դիդակտիկայի»:²

Հատկապես անհանգստացնող էր ուսուցիչների ֆինանսական և նյութական ծանր վիճակը: 1919 թ. գարնան վերջին կառավարության անունով գավառներից Ջանգեզուր-Ղարաբաղի շրջանային կոմիսարիատից, Ալեքսանդրապոլից, Իջևանից և այլ տեղերից, մեծ թվով դիմում-խնդրագրեր էին ստացվել աշխատավարձի վճարման հարցով: Հատկապես ծանր էր Արցախի մանկավարժների դրությունը: Ղարաբաղի հայության չորրորդ համագումարը որոշում էր ընդունել ոչ մի կապ չունենալ ադրբեջանական իշխանությունների հետ, բոլորել անգլիացիների հավանությանը՝ նահանգապետ նշանակված Խոսրով բեկ Սուլթանովին: Վերջինս կազմում է մի պահանջագիր, ըստ որի աշխատավարձ պետք է ստանային բոլոր նրանք, ովքեր ստորագրություն կտային, թե ծառայում են Ադրբեջանի կառավարությանը և այսուհետև ևս «կշարունակեն ծառայել ամբողջ եռանդով և պատվով»: Սակայն Արցախի հայ մտավորականությունը չնայած, որ մի քանի ամիս աշխատավարձ չէր ստացել, մերժում է այս պահանջը:³ Հայաստանի կառավարության որոշման համաձայն՝ Արցախի երկու միջնակարգ /թեմական և Մարիամյան-Ղուկասյան/ և 28 ծխական դպրոցների մանկավարժների 1918/19 ուս. տարվա աշխատավարձի վճարման համար հատկացվեց համապատասխան գումար:⁴

Մանկավարժության հոսունությունը կանխելու և բնագավառը նոր կադրերով ապահովելու նպատակով, կառավարությունը ընդունեց մի քանի օրենքներ, որով պետք է բարելավեր նրանց ֆինանսական և նյութական դրությունը: 1919 թվականի հուլիսին Նախարարների խորհուրդը ընդունում է օրենք՝ «Դպրոցների ուսուցիչ և վարիչ պաշտոնյաների վարձատրության մասին»: Օրենքով սահմանվում էր, որ ուսումնական տարվա ընթացքում շաբաթական մեկ դասի համար բարձրագույն կրթության տեր ուսուցիչը ստանում էր տարին 650 ռ. հիմնական վարձ, Թիֆլիսի ուսուցչական ինստիտուտը ավարտածը՝ 550 ռ., միջնակարգ դպրոց ավարտածը՝ 450 ռ., իսկ միջնակարգից ցածր կրթություն ունեցողը՝ 350 ռ.: Սահմանվում էին լրացուցիչ հավելավճարներ՝ զրավոր աշխատանքների, մասնագիտական կաթինետները խնամելու և փորձարարական դասեր անցկացնելու համար: Կարգավորվում էր նաև տարրական և միջնակարգ դպրոցների տնօրենների՝ տեսուչի և վերատեսուչի, ինչպես նաև դպրոցական այլ պաշտոնյաների աշխատավարժերը:⁵ Ինչպես տեսնում ենք աշխատավարձի վճարումները կատարվում էր ըստ կրթական ցենզի, որը առաջադիմական էր: Կառավարությունը 1920 թ. ընթացքում մի քանի անգամ անրադարձավ ուսուցիչների աշխատավարձի խնդիրն, փոփոխություն մտցվեց օրենքում՝ աշխատավարձը բարձրացվեց մոտ երկու անգամ:⁶ Բացի այդ, նկատի ունենալով, որ դպրոցների ուսուցչությունը

¹ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 334, թ. 147:

² Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, թ. 65:

³ Կրթությունը և գիտությունը Արցախում, հ. 1 – 2, 2001, էջ 9: / Տես՝ Դ. Արախանյան «Շուշիի ռեալականի պատմության էքերից» հոդվածը/

⁴ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 94, թ. 131:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 57, թթ. 203 – 204:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 71:

նը պարենավորման տեսակետից, մանավանդ գյուղերում, գտնվում էր ծայր աստիճան ծանր դրության մեջ, Կրթության նախարարի դիմումի համաձայն՝ Խնամատարության նախարարը մի շրջաբերականով կարգադրում է շրջանային ներկայացուցիչներին, որ ըստ հնարավորության, ուսուցիչներին ապահովեն պետական արժեքով մթերքներ:¹ 1919/20 ու. տարվա երկրորդ կիսամյակում երևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կոտայքի և մի քանի այլ շրջանների ուսուցչությանը մատչելի գնե-րով տրվել էր սննդամթերք և կտորեղեն:²

Կարևոր նշանակություն ունեւ մանկավարժներին զինվորական ծառայությունից ազատելը: 1919 թ. հունվարին Ձինվորական նախարարի կարգադրության համաձայն դպրոցների ուսուցիչները ազատվում էին զորակոչից: Հոկտեմբերին այն ամրագրվեց օրենսդրորեն:³

Հայաստանի Նախարարների խորհուրդը ֆինանսական միջոցներ է հատկացնում նաև ազգային փոքրամասնությունների դպրոցների ուսուցիչների համար: 1919թ. հուլիսին կրթության նախարարությունը դիմում է նախարարների խորհուրդ՝ խնդրելով ֆինանսներ տրամադրել Լոռու շրջանի Ջալալ-Օղլու, Նովոպակրովսկի, Նիկոլանսկի, Գերգերի գյուղերի ուսուցիչների աշխատավարժները վճարելու համար: Հայաստանի խորհրդարանը հատուկ որոշում ընդունեց, որի համաձայն ռուս ուսուցիչների նախորդ իննը ամսվա աշխատավարժը վճարվեց:

Զնայած կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներին, հանրապետության գոյության ընթացքում, մանկավարժության նյութական վիճակը մնում էր ծանր, քանի որ ֆինանսական միջոցների սղության հետևանքով աշխատավարժները վճարվում էին բավականին ուշացումներով, իսկ դրամի արժեքագրկումը և գների աճը շատ արագ էր տեղի ունենում:

Այդ մասին է վկայում Գ. Էդիլյանի՝ կրթության նախարարին ներկայացրած հրաժարականին կից գրությունը, որի մեջ մասնավորապես բացատրում էր իր հրաժարականի պատճառները: Նա գրում էր, որ ցանկանում է ավարտել իր ծառայությունը մասնագիտական աշխատանքը, սակայն հիասթափվել է պետության կողմից դեպի մանկավարժություն և տարրական դպրոցի նկատմամբ ունեցած անտարբեր վերաբերմունքից: Քանի որ դպրոցների ֆինանսական հատկացումները կատարվում էին մասնակի և ուշացումներով, դա տեղիք էր տալիս բավականին դժգոհությունների, որի հետևանքով տարրական դպրոցների վարչության ընդունած որոշումների և շրջաբերականների մեծ մասը չէին կատարվում: « Երջանային տեսուչներն են ինձանից պահանջներ անում և ինձանից նեղանում, փոխանակ ես նրանցից պահանջներ անելու, որովհետև փող չկա»: Գ. Էդիլյանը անհիմն մեղադրում էր կառավարությանը այն բանում, որ ժողովրդավարական հանրապետության օրոք զգալի ռազմական ծախսեր էին կատարվում երկրի պաշտպանության ամրապնդման և զարթակնության կարիքների համար, մոռանալով կրթության բնագավառ: Նա բերում է մի շարք վիճակագրական տվյալներ ցույց տալու համար դպրոցաշինարարության բնագավառում կատարված հսկայական աշխատանքը: Էդիլյանը առաջարկում էր մանկավարժների իրավական դրությունը հավասարեցնել պետական պաշտոնյաների հետ և վճարել նախորդ մի քանի ամսվա աշխատավարժը: «Ահա այս համեստ առաջարկն է, որ ես դնում եմ ձեր առաջ և խնդրում իրականություն դարձնել այն: Եթե մեր միևնույնությունը հնարավոր

¹ Հառաք, դեկտեմբերի 31. 1919, նո. 80:

² ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, թ. 32:

³ Ձանգ, հունվարի 17, 1919, նո. 7: ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 199, ց. 1, գ. 156, թ. 100:

րություն չունենա այս համեստագույն առաջարկը իրականացնելու, նշանակում է իմ հարցը լուծվում է ինքնին և իմ այստեղ աշխատելը դառնում է ավելորդ»:¹ Պետք է նկատել, որ այս հուզումնական գրության մեջ արդարացիորեն շոշափվում են մանկավարժությանը հուզող բավականին ցավոտ հարցեր աշխատավարձերի ժամանակին վճարումը, ուսուցիչների նյութական և իրավական ծանր դրությունը, սակայն դրա հետ մեկտեղ կան անհիմն մեղադրանքներ ուղղված կառավարության հասցեին: Խորհրդահայ պատմագրության մեջ Գ. Էդիսյանի հրաժարականը շատ է չափարկվել, այն ներկայացվել է որպես Չայաստանի առաջին հանրապետությունում կրթական քաղաքականության ծախսողման ապացույց: Իրականում հրաժարականը Կրթության նախարար Ն. Աղբալյանի կողմից չի ընդունվել և Գ. Էդիսյանը շարունակել է կատարել իր պարտականությունները Տարրական դպրոցների վարչության պետի պաշտոնում:

Մանկավարժության շահերի պաշտպանությամբ հանդես է գալիս նաև Չայաստանի ուսուցչական միությունը:

1918թ. հոկտեմբերի կեսերին Երևանում տեղի է ունենում Ռխուցչական միության ընդհանուր ժողով, որը ընտրում է հինգ հոգուց բաղկացած վարչություն՝ Տիգրան Մուշեղյանի նախագահությամբ:² Վարչության առաջին գործերից մեկն է լինում հարթել Չայանյան օրիորդաց դպրոցի հոգեբարձության և մանկավարժական խորհրդի միջև ծագած տարաձայնությունները: Դպրոցի հոգեբարձության որոշման համաձայն աշխատանքից ազատվել էին տեսուչ Տիգրան Ռաշմաճյանը և մի քանի ուսուցիչներ: Ուսուցչական միությունը հանդես է գալիս մանկավարժների պաշտպանությամբ: Վարչության անդամները հանդիպում են Կրթության նախարարի հետ, բարձրացնում ուսուցիչներին հուզող բազմաթիվ հարցեր՝ դպրոցների ֆինանսավորման, շենքերի բեռնագրավման, մանկավարժների վարձատրության և կենցաղային պայմանների բարելավման մասին: Ընդունվում է միության կանոնադրությունը: 1920թ. հունվարին տեղի է ունենում Արևմտահայ ուսուցչական միության ընդհանուր ժողով, որը ընտրվում է միության անդամագրության հարցը Չայաստանի ուսուցչության միությանը: Ժողովը որոշում է, որ « Լնկախ և ազատ Չայաստանի մեջ կարող է գոյություն ունենալ միայն մեկ ուսուցչական միություն, որոշեց լիազորել վարչությանը հանձնարարելով անոր, որպեսզի անկա մտնե բանակցության Չայաստանի ուսուցչական միության վարչության հետ, միացնելու երկու միությունները, ընտրելու նոր վարչություն և այդպիսով իրականացնելու փաստորեն Չայաստանի ուսուցչական միության գաղափարը, միաժամանակ պահելով ներքին ինքնուրույնությունը՝ լուծելու համար մասնակի խնդիրներ՝ «Չայաստանի ուսուցչական միության արևմտահայ մասնաճյուղ կամ ֆրակցիա» անվան տակ: Չայաստանի ուսուցչական միությունը տալիս է իր համաձայնությունը միավորման համար:՝ Միությունը զգալի ուշադրություն էր հատկացնում նաև ուսումնական հարցերին՝ կրթության նախարարությունից պահանջում է վերականգնել մանկավարժական ժողովների գործունեությունը, լուծարել վերատեսուչների խորհուրդը, արգելել ռուսական կրթություն ունեցող ուսուցիչների կողմից հայերեն առարկաների դասավանդումը և այլն: Նախատեսվում էր 1920 թ. աշնան վերջին Երևանում անցկացնել հայ ուսուցիչների համագումար:⁴

¹ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 237, ք. 38, 41 – 42: 1932, էջ 199-200:

² Հառաք, հոկտեմբերի 19, 1918, , նո. 24:

³ Լույն տեղում, փետրվարի 6, մարտի 26, 1920, նո. 27, նո. 64:

⁴ Հառաք, սեպտեմբերի 30. 1920:

Ընդհանուր միության կազմի մեջ էին մտնում հանրապետության շրջա-
նային և քաղաքային ուսուցչական միությունները՝ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Լոր
Բայազետի, Ղարաքիլիսայի և այլն, որոնք տեղերում գործում էին ինքնավարու-
թյան սկզբունքով:

Հայ մանկավարժությունը իր ներդրումն ուներ ազգային պետական շինա-
րարության գործընթացում: Հասարակական նոր հարաբերությունների հաստա-
տումը անհնար էր առանց մտավորականության ակտիվ աջակցության: Հանրա-
պետության մտավորական խավի մեծ մասն կազմում էր ուսուցչությունը: Ինչպես
նախկինում, այնպես էլ հանրապետության հաստատումից հետո, հատկապես
գյուղերում, հայ մանկավարժն էր մնում ժողովրդի առաջին խորհրդատուն և
պաշտպանը: Մանկավարժները հասարակական մեծ ծանրաբեռնվածություն ու-
նեին: Էջմիածնի շրջանի դպրոցական տեսչի զեկուցագրում կարդում ենք, որ
շրջանի մանկավարժներից երկուսը ընտրվել են՝ Վաղարշապատի և Աշտարակի
քաղաքային խորհրդների նախագահներ, իսկ մի քանիսը անդամներ: «Գավառից
մի շարք ուսուցիչներ համայնական խորհրդի իրավասուներ են ընտրված և այդ-
պիսին մասնակցում են նիստերին՝ օրերով թողնելով դպրոցը, մի այլ տեղ գյուղի
ուսուցիչը հասարակության ներկայացուցիչ է ընտրված գյուղի այլև այլ ցավերը
լսելի դարձնելու համար ամերիկացիներին, մինիստրություններին, պարտավոր-
ված է զնալ Վաղարշապատ կամ Երևան»:¹ Ուսուցչությունը ակտիվորեն էր մաս-
նակցում նաև ընտրական և այլ հանձնաժողովների աշխատանքներին: Իհարկե
մանկավարժների հասարակական գործունեությունը զգալիորեն ազդում էր
դպրոցներում ուսումնական պրոցեսի վրա:

Հայաստանի առաջին խորհրդարանի դպրոցական հանձնաժողովը, որքան
էլ ձգտում էր դպրոցը հեռու պահել քաղաքականությունից, դա չի հաջողվում:
Հանրապետություն խորհրդարանում ներկայացված հասարակական-քաղաքա-
կան բոլոր կուսակցությունները՝ ՀԶԴ, ՀԺԿ, ՍՊԲԿ, ՈՍԴԲԿ Հայաստանի Կոմի-
տեն, ստեղծել էին ուսուցչական և աշակերտական կառույցներ՝ միություններ և
խմբակցություններ: Այդ կազմակերպությունները ունեին իրենց ակումբներն և
թերթերը, կազմակերպում էին տարբեր միջոցառումներ՝ դասընթացներ, ներկայա-
ցումներ, հրապարակային դասախոսություններ հասարակական-քաղաքական,
տնտեսական և մշակութային թեմաներով: Հատկապես ակտիվորեն էին գործում
Հայ հեղափոխական դաշնակցության արևելահայ ու արևմտահայ ուսուցչական և
աշակերտական կազմակերպություններ: Արևմտահայ դաշնակցական ուսուցիչնե-
րի և աշակերտների մեծ մասը համախմբված էր՝ «Վան - Այգեստան», «Լեռնա-
պատ», «Վասպուրական» և այլ կազմակերպությունների մեջ:² ՀԶԴ բյուրոյի ան-
դամ Ռուբեն Տեր-Մինասյանը իր հուշերում անրադառնալով կուսակցության կող-
մից ուսուցչության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքին, գրում է. «Յայտնի է, որ
դաշնակցությունը իր հիմնադիրներից սկսած մինչև այժմս էլ՝ ուսուցիչների կու-
սակցություն է, եւ կամ գիւացիի ու զինուորի: Ղեկավար տարրը ուսուցիչ լինելով,
նա լաւ էր հասկանում ուսուցչի դերը ոչ միայն մանուկ սերունդի մէջ, այլեւ պե-
տութեան, հասարակութեան մէջ: Բիւրոն, կուսակցական մարմինները կը նայէին
դաստիարակչական գործի վրայ իբրեւ ներկայի եւ ապագայի գրաւական մեր աշ-
խարհահայեացքի հաստատման եւ անկախ Հայաստանի ամրապնդման հա-

¹ ՀՀԿԴԴԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, ք. 198:

² ՀՀԿԴԴԱ, ֆ. 4047, ց. 1, գ. 133, ք. 12:

մար»:¹ ՀՅԴ ղեկավարները հաշվի չէին առնում մի քանի հանգամանք: Նախ և առաջ ժողովրդավարական կարգերը մոր էին ձևավորվում, չկար քաղաքական պայքարի կուլտուրա, բացի այդ ընդդիմադիր կուսակցությունները առաջին հերթին բուլշևիկները, մուսլայես ձգտում էին իրենց ազդեցությունը տարածել հասարակական տարբեր խավերի վրա, օգտագործել դրանց ներուժը քաղաքական պայքարում: Այդ պայքարում առանձնահատուկ տեղ հատկացնելով ուսուցչությանը և բարձր դասարանների աշակերտությանը: Այդպիսի պայմաններում, դպրոցը դառնում էր քաղաքական պայքարի թատերաբեմ: 1920թ. ծնունդ - գարնան ամիսներին քաղաքական պայքարը հանրապետությունում բավականին սրվեց: Հատկապես ակտիվ գործունեություն է ծավալում կոմունիստական կուսակցությունը: Այս կուսակցությունը հանրապետությունում ուներ ընդամենը 1200 անդամ, բավականին լավ կազմակերպված էր և ուներ խիստ կարգապահություն:²

Հայաստանի կոմկուսը չէր ընդունում ժողովրդավարական, սահմանադրական պայքարի ձևերը, այլ Ռուսաստանի իր կուսակից եղբայրների նման ձգտում էր իշխանության գալ զինված ճանապարհով: Այդ նպատակով իրենց գործունեությունն են ակտիվացնում գավառներում գտնվող կոմբեյզները: Գավառներում քարոզչական աշխատանք էին կատարում մաև բուլշևիկ-ուսուցիչները, որոնք համակիրներ էին որոնում նյութական վատ վիճակում գտնվող ուսուցչության և չքավոր աշակերտության շրջանում: Հանրապետության կառավարությունը անհանգստացած կոմկուսի այս հակապետական, հակաժողովրդավարական գործունեությունից, ընդունեց մի քանի օրենքներ: Հայկոմկուսը հայտարարվեց օրենքից դուրս, առավել ակտիվ բուլշևիկները վտարվեցին երկրից: Բացի այդ, Նախարարների խորհրդի համաձայնությամբ, Ներքին գործերի նախարարը գրութայամբ դիմեց նախարարներին, պահանջելով աշխատանքից հեռացնել իրենց գերատեսչություններում աշխատող բոլոր բուլշևիկներին: « Առավել բարդ էր այս ուղղման կատարումը հանրային կրթության նախարարության կողմից: Դպրոցներում ուսումնական երկրորդ կիսամյակը մոր էր սկսվել, մանկավարժների մուկնիսկ մի փոքր մասի հեռացումը, այն դեպքում, երբ հանրապետությունում չէին բավականացնում ուսուցչական կադրերը, կնշանակե՞ր դպրոցների մի մասը փակել և աշակերտությանը փողոց նետել, որը չէր կարելի թույլ տալ: Դա նշանակում էր ծախսողել մեծ քանքերի գնով կարգավորված կրթական բնագավառի աշխատանքները: Նախարարությունը արգելեց դպրոցների վերատեսուչներին հեռացնել այն կոմունիստ ուսուցիչներին, որոնց գործունեությունը դպրոցներում սահմանափակվել էր միայն դասավանդումով: Բերենք մեկ օրինակ: Դիլիջանի միջնակարգ դպրոցի վերատեսուչը կրթության նախարարին ուղղված զեկուցագրում նշում է. « Ես պարզ հայտարարել եմ բոլոր ուսուցիչներին, նրանց հրավիրելու հենց առաջին օրից և հետո էլ, որ դպրոցը, քանի ես եմ կառավարողը, իր պատերի ներսում չպետք է ունենա ոչ մի կուսակցություն՝ թե ուսուցիչների և թե աշակերտների մեջ, իբրև օրինակ, ես, պատկանալով որոշ կուսակցության / դաշնակցության անդամ-ներ կարծիքով/, երկու տարվա ընթացքում և ոչ մի բանով չարտահայտեցի իմ կուսակցության համոզմունքները ոչ դպրոցում և ոչ էլ դպրոցից դուրս, ես համարյա բոլորովին հրաժարվեցի կուսակցական աշխատանքից. այդչափ պահանջել ուսուցիչներից ես իրավունք չունեի, ես միայն խստիվ հետևում

¹ Ուլբեն, *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*, էջ 285-286:

² ԳալոյանԳ., *Դերոսական մայիսից – հաղթական նոյեմբեր*, Ե., 1980, էջ 57:

³ Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 2, 1967, էջ 14:

էի, որ դպրոցի մեջ խոսակցություն անգամ չլինի կուսակցությունների մասին»:¹ Սակայն դպրոցում դասավանդող երեք բուլշևիկ ուսուցիչների՝ Դ. Յաղուբյանին, Մ. Աղայանին, Ե. Շամայանին և վեց աշակերտների հակակառավարական գործունեության համար զավառային կոմիսարի որոշման համաձայն, որին հավանություն էր տվել ներքին գործերի նախարար Ա. Գյուլիսանդանյանը, ձերբակալվում են և քրեական գործ հարուցում:² Միայն մանկավարժական և ծնողական խորհրդների միջամտությունից հետո, մանկավարժները և աշակերտները ազատ են արձակվում: Վերականգնվում է ընդհատված դպրոցական պարապմունքները:

Դպրոցներում քաղաքական քարոզչությունը կանխելու նպատակով կրթության նախարար Ն. Աղբալյանը հարկադրված էր շրջաբերականով դիմել միջնակարգ դպրոցների մանկավարժությանը: Նախարարը պահանջում էր հարգել ժողովրդի մեծամասնության կամքով ընտրված խորհրդարանի կողմից նշանակված կառավարությանը և դպրոցը չվերածել քաղաքական պայքարի ասպարեզ:

«Դպրոցն ամենից առաջ ուսման վայր է, ուր սաները սովորում են ոչ միայն գիտելիքներն, այլև ստանում են քաղաքական դաստիարակություն: Ռանկավար հանրապետության մեջ այդ դաստիարակության նպատակը պետք է լինի ներշնչել մատաղ սերնդին հարգանք դեպի ժողովրդի մեծամասնության կամքը և պատկառանք դեպի նույն այդ ժողովրդի մեծամասնության կամքով հաստատված պետությունն ու կառավարությունը: Ազդարարելով այս մասին՝ հրավիրում ենք իրենց պաշտոններում մեջ թերացողների ուշադրությունից մեր մատնանշած երևույթի վրա և հրահանգում ենք չափ դնել իրենց պաշտոնի կարծման ընթացքում»:³ — գրում է Ն. Աղբալյանը:⁴ Հանրապետության մանկավարժության մեծ մասը հավանություն տվեց նախարարի այս հայտարարությանը: Դրա վկայությունն է 1920թ. մայիսյան դեպքերը, երբ ուսուցիչների և աշակերտների միայն մի փոքր մասը հարեց հայ բուլշևիկների կազմակերպված ելույթներին: Փաստերը վկայում են, որ մայիսյան ապստամբությանը մասնակցած բուլշևիկ ուսուցիչների թվաքանակը նույնպես մեծ չի եղել օրինակ, Կարսի 190 ուսուցիչներից խռովությանը մասնակցել են ընդամենը 11 հոգի, Ալեքսանդրապոլի 170 ուսուցիչներից ձերբակալվել էր 9 հոգի:⁵ Այնպես որ, ամհիմն են դաշնակցության առաջնորդներից մեկի Ռուբեն Տեր-Մինասյանի հուշերում բերված հանդիմանությունները Ն. Աղբալյանի հասցեին: Նա գրում է. «Աղբալեանը եւ կրթական նախարարութիւնը, 1919ին այդ վտանգաւոր երեւոյթը /նկատի ունի բուլշևիկ ուսուցիչներին —մերն է/ չէին նկատում, թէւ այդ մասին քանիցս բողոքներ եւ դիտողութիւններ եղած են կուսակցական շրջանակներից եւ Բիւրոյից: Դրանք նկատուում էին նեղ կուսակցական նախանախնդրութիւն, անհանդուրժողութիւն: Բայց շուտով կեանքը զալիս էր ապացուցանելու օրենքի եւ ծայրայեղ ազատախոհութեան թերութիւնը եւ կորստաբերութիւնը: Շուտով լինելու էին Դայաստանում բուլշևիկեան խլրտումներ, ապստամբութիւններ, որոնք կը դրժէին Աղբալեանի հիմնած կրթական կարգն ու մեթոտները: Նրա դրած ուսուցիչները եւ տեսուչները բուլշևիկ դաւադրութեանց ղեկավարներն էին, որոնք զէն ի ձեռին մահը կը դաւէին ոչ միայն Աղբալեանի եւ նրա

¹ Առաջին մասսայական — հեղափոխական շարժումները Դայաստանում, Ե., 1932, էջ 306:

² Նույն տեղը, էջ 309:

³ Դ. ԿՊՊԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 23, ք. 85:

⁴ Առաջին մասսայական — հեղափոխական շարժումները Դայաստանում, էջ 198: ֆ. 207, ց. 1, գ. 265, ք. 78: /Թվական հաշվարկները կատարվել են մեր կողմից/:

ստեղծագործութեանց, այլեւ ամբողջ Հայաստանի»:¹ Դրա հետեւանքով է, որ մայիսի սկզբին Ա. խառնաշարժի կառավարության կազմում հրաժարական է տալիս նաեւ Ն. Աղբալյանը: Կազմվում է նոր կառավարություն Դաշնակցության բյուրոյի անդամներից: Հանրային կրթության և արվեստի նախարար է նշանակվում Գևորգ Ղազարյանը: Վերջինս լինելով հմուտ մանկավարժ և կազմակերպիչ, շարունակեց Ն. Աղբալյանի սկսած կրթական բարեփոխումների քաղաքականությունը: 1920թ.-մայիս-հունիս ամիսներին նախարարների խորհուրդը ընդունեց մի քանի օրենսդրական ակտեր, որոնց համար հիմք էին հանդիսացել 1919/20 ուս. տարում նախարարության կողմից մշակած օրինագծերը: Հայ մանկավարժությունը շարունակում էր ակտիվորեն մասնակցել երկրի հասարակական քաղաքական կյանքին: Խորհրդային իշխանության հաստատումից հետո, հայ մանկավարժությունը շարունակում էր անձնուրաց նվիրումով նոր սերունդներ կրթել հայրենիքի վերածննդի համար:

ԳՐԻՇԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԻՎԻԶՈՒՄՆԵՐԻ ՂԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒՄԸ ՀԱՅ ՂԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ /1941-2001թթ./

Խորհրդային Միության Հայրենական մեծ պատերազմը /22.6.1941թ.-9.5.1945թ./ ծանր փորձություն հանդիսացավ ինչպես Միության բոլոր ժողովուրդների, այնպես էլ հայ ժողովրդի համար: Միայն ԽՍՀՄ մարդկային անվերադարձ կորուստները կազմեցին 26,6 միլիոն մարդ², իսկ հայ ժողովրդինը՝ ավելի քան 200000 մարդ, որից 100000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից: Ընդհանուր առմամբ պատերազմին մասնակցեց 600000 հայ, որի կեսից ավելին՝ Հայաստանից³: Հայ ռազմիկներից շուրջ 67000-ը պատերազմին մասնակցեց Կարմիր բանակի կազմում գոյություն ունեցած հայկական վեց-պզգային դիվիզիաների շարքերում⁴: Այդ դիվիզիաներից հինգը՝ 89-ը, 261-ը, 408-ը, 409-ը և 390-ը կազմավորվել են 1941-1942 թվականներին, առաջին չորսը Խորհրդային Հայաստանի տարածքում, վերջինը՝ Կերչում: Հայկական 76-րդ լեռնահրաձգային դիվիզիան կազմավորվել էր Լավելի վաղ՝ 1920-1922 թվականներին: Հայաստանի առաջին հանրապետության բանակի, ապա Հայկական Կարմիր բանակի վերակառուցման հետեւանքով⁵: Հայկական դիվիզիաները մարտական դժվարին ուղի անցան Մեծ Հայրենականի տա-

¹ Ուրեմ. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակարանները, էջ 287-288:

² Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. статистическое исследование, М., 2001, с. 229.

³ Ավետիսյան Դ. Ա., Դարի խոշորագույն իրադարձությունը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1995, թիվ 2, էջ 60:

⁴ Հարությունյան Կ. Ա., Դ. Դ. Մանուկյան, Հայ ժողովրդի ավանդը Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակում 1941-1945թթ., Ե., 2001, էջ 20:

⁵ Սնացակալյան Ա. Ն., Միասնական շարքերում, Ե., 1975, էջ 65-66: